

Türkiye’de Reel Efektif Döviz Kurunun Turist Başına Düşen Ortalama Harcama Miktarı Üzerindeki Etkisi

The Effect of Real Effective Exchange Rate on Average Expenditure Per Tourist in Türkiye

Sadık GÜNDÜZ ^a Hüseyin ÇEKEN ^b İrfan YAZICIOĞLU ^c

^aAnkara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara, Türkiye. gunduz.sadik@hbv.edu.tr

^bMuğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Muğla, Türkiye. hceken@mu.edu.tr

^cAnkara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Ankara, Türkiye. irfan.yazicioglu@hbv.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ

ÖZET

Anahtar Kelimeler:

Turizm Gelirleri
Turist Başına Ortalama
Harcama
Reel Döviz Kuru
Johansen Eşbütünlük
Granger Nedensellik

Gönderilme Tarihi 4 Ağustos
2023

Revizyon Tarihi 23 Eylül 2023

Kabul Tarihi 25 Eylül 2023

Makale Kategorisi:

Araştırma Makalesi

Amaç – Türkiye’de döviz kurlarının turistlerin yapmış oldukları harcama miktarı üzerinde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkiye’nin 2002 ila 2022 yılları arasındaki dönemde reel efektif döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasındaki ilişkiyi ekonometrik yöntemlerle açıklamaktır.

Yöntem – Modelde bağımlı değişken olarak turist başına düşen ortalama harcama miktarı, bağımsız değişken olarak ise reel efektif döviz kuru ele alınmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki, Johansen eşbütünlük modeli, kısa dönemli ilişki ise vektör hata düzeltme modeli ile tahmin edilmiştir. Değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü, VECM temelli Granger nedensellik testiyle analiz edilmiştir.

Bulgular – Reel efektif döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında hem kısa hem de uzun dönemde ilişki mevcuttur. Uzun dönemde reel döviz kurundaki %1’lik artış turist başına düşen ortalama harcama miktarını %0.18 artırmaktadır. Ayrıca uzun dönemde reel döviz kurundan turist başına düşen ortalama harcama miktarına doğru tek yönlü, kısa dönemde ise çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Tartışma – Çalışmada, ekonometrik yöntemlere bağlı olarak Türkiye’de reel efektif döviz kurunun turist başına düşen ortalama harcama miktarı üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye’de turist başına düşen ortalama harcama miktarının artması ve buna bağlı olarak da turizm gelirlerinin artış gösterebilmesi için reel döviz kurunun artması yani Türk Lirası’nın değer kazanması gerekmektedir.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Tourism Revenues
Average Expenditure per
Tourist
Real Exchange Rate
Johansen Cointegration
Granger Causality

Received 4 August 2023

Revised 23 September 2023

Accepted 25 September 2023

Article Classification:

Research Article

Purpose – Exchange rates have a significant impact on the amount of expenditure made by tourists in Türkiye. In this context, the aim of this study is to explain the relationship between the real effective exchange rate and the average expenditure per tourist in Türkiye between 2002 and 2022 using econometric methods.

Design/methodology/approach – In the model, average expenditure per tourist is taken as the dependent variable and the real effective exchange rate is taken as the independent variable. The long-run relationship between the variables is estimated by the Johansen cointegration model and the short-run relationship is estimated by the vektor error correction model. The direction of causality between the variables is analyzed with the VECM-based Granger causality test.

Findings – There is a relationship between real effective exchange rate and average expenditure per tourist in both short and long run. In the long run, a 1% increase in the real exchange rate increases the average expenditure per tourist by 0.18%. In addition, a unidirectional causality relationship was found from the real exchange rate to the average expenditure per tourist in the long run and a bidirectional causality relationship in the short run.

Discussion – In the study, based on econometric methods, the effect of real effective exchange rate on average expenditure per tourist in Türkiye is positive and significant. Therefore, in order for the average expenditure per tourist in Türkiye to increase and for tourism revenues to increase accordingly, the real exchange rate must increase, that is, the Turkish Lira must appreciate.

Önerilen Atıf/Suggested Citation

Gündüz, S., Çeken, H., Yazıcıoğlu, İ. (2023). Türkiye’de Reel Efektif Döviz Kurunun Turist Başına Düşen Ortalama Harcama Miktarı Üzerindeki Etkisi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15 (3), 2402-2412.

1. GİRİŞ

Potansiyel harcama yapacak insan miktarını bünyesinde en fazla barındıran sektörlerden biri olan turizm, uluslararası düzeyde gelişimini hızla sürdürmektedir (Gündüz ve Çeken, 2022: 1). Bu gelişme, tıpkı durgun suya atılan bir taş gibi dalgalanma yaratmakta ve başta ekonomik olmak üzere sosyal, kültürel ve çevresel yönleriyle tüm dünya ülkelerini yakından ilgilendirmektedir (Erdoğan, 1996). Turizmin ekonomik boyutu, yurt içinde üretilen mal ve hizmetlerin nihai tüketici tarafından satın alınmasıyla başlayıp, tüketicinin ikamet ettiği bölgeye veya yöreye dönmesiyle sona eren bir süreci kapsamaktadır. Bu sürecin sonunda kişi, turistik deneyim elde ederken, bu deneyimin karşılığında ise ülkeye döviz bırakmaktadır. Bu döviz, mikro düzeyde bireylerin gelirini, makro düzeyde ise toplumun yani ülkenin turizm gelirini oluşturmaktadır. Dolayısıyla döviz girdisi olmadan herhangi bir ekonomik faaliyetten bahsetmek de mümkün değildir. Bu bağlamda turizm gelirleri, ekonomilerin temel konusu olmakta ve bu geliri artırmanın yolları aranmaktadır.

Turizm gelirlerini artırmak iki şekilde mümkündür. Birincisi, potansiyel arzı efektif talebe dönüştürebilmek yani toplam talebi artırabilmektir. İkincisi ise söz konusu olan talebin, harcama düzeyini artırabilmektir. Örneğin 10 milyon turist ortalama olarak 1000 dolar harcamasıyla 10 milyar dolar turizm geliri elde edilirken, 20 milyon turist ortalama olarak 500 dolar harcamasıyla da 10 milyar dolar turizm geliri elde edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında ülkelerin turizm gelirlerini artırmak, söz konusu olan iki değişkenin de artırılmasıyla mümkün olabilmektedir.

Dünya Turizm Örgütü verilerine göre, 2022 yılında Türkiye'yi 50.5 milyon turist, Amerika'yı da 50.9 milyon turist ziyaret etmiştir. Söz konusu olan yılda Türkiye, toplamda 41.2 milyar dolar turizm geliri elde ederken, Amerika 135.2 milyar dolar turizm geliri elde etmiştir (UNWTO, 2023: 5-7). Amerika'nın neredeyse aynı turist sayısı ile Türkiye'den üç kat daha fazla turizm geliri elde etmesinin nedeni, turistlerin harcama düzeyindeki farktır. İlgili yılda Amerika'da turistlerin ortalama harcama miktarı 2.656 dolar olurken, Türkiye'de bu miktar 815 dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'de turistlerin yapmış oldukları harcama miktarının görece az olduğu görülmektedir. Bu duruma neden olan faktörlerden birinin de reel döviz kuru olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'nin dış ticaretinde önemli paya sahip olan ülkelerin para birimlerinden bir sepet oluşturulmaktadır. Bu sepete göre Türk Lirası'nın ağırlıklı ortalama değeri belirlenmektedir. Söz konusu olan değer, nominal efektif döviz kurunu temsil etmektedir. Reel efektif kur ise nominal döviz kurundaki nispi fiyat etkilerinin arındırılmasıyla oluşturulmaktadır. Reel kurun artışı Türk Lirası'nın reel olarak değer kazandığını, diğer bir deyişle yurt içi mallarının yurt dışı mallar cinsinden fiyatının arttığını göstermektedir (TCMB, 2022: 8).

Reel döviz kurundaki artış ve azalışlar, turizm talebini ve turistlerin harcama düzeyini etkileyebilmektedir. Reel döviz kurunun azalması sonucunda Türk Lirası, diğer yabancı paralar karşısında nispi olarak değer kaybettiği için Türkiye turizmi daha ucuz hale gelmektedir. Bu durum, Türkiye'nin dış turizm talebini artırmaktadır. Fakat turistlerin yapmış oldukları harcama miktarı da azalmaktadır. Çünkü bu gibi durumlarda turistler, daha az dövizle daha fazla mal ve hizmet talep edebilmekteledir. Aksine reel döviz kurundaki yükseliş, Türkiye turizmini daha pahalı hale getireceği için turistlerin harcama miktarı da artmaktadır. Bu açıdan bakıldığında reel döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında doğru yönlü bir ilişkinin olduğu öngörülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin yapmış oldukları ortalama harcama miktarı ile reel efektif döviz kuru arasındaki ilişkiyi ekonometrik yöntemlerle açıklamaktır.

Literatürde reel döviz kurunun turizm geliri üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılmış gerek yurt içi gerekse yurt dışı birçok çalışma bulunmaktadır (Algieri, 2006; Dristakis ve Gialetaki, 2004; Erkan vd., 2013; Kara vd., 2012; Kılıç ve Bayar, 2014; Oğan ve Sevim, 2020; Özcan, 2015; Payne ve Mervar 2002; Şen ve Şit, 2015; Thompson ve Thompson, 2010; Tse, 2001; Vogt, 2008). Diğer taraftan reel döviz kurunun turizm talebi üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiş olan çalışmalar da mevcuttur (Crouch, 1994; Demirel vd., 2008; Dritsakı, 2004; İçöz vd., 1998; Mervar ve Payne, 2007; Sarı ve Oğuz, 2018; Uğuz ve Topbaş, 2011; Weber, 2001). Fakat turist başına düşen ortalama harcama miktarı üzerine yapılmış çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Bu nedenle çalışmanın ilgili alan yazına önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma, Türkiye'de reel efektif döviz kurunun, turist başına düşen ortalama harcama miktarı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın veri seti 2002 ila 2022 dönemi arasındaki yıllık verilerden

oluşturulmuştur. Zaman serisi verileri olduğundan durağanlık testi için ADF birim kök testi kullanılmıştır. Serilerin birinci farkında durağan olduğu anlaşıldıktan sonra değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki, Johansen eşbütünleşme modeli ile test edilmiştir. Eşbütünleşik olduğu belirlenen serilere vektör hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü ise VECM temelli Granger nedensellik testiyle analiz edilmiştir. Modelin çözümü için Stata 17 paket programından yararlanılmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Türkiye’de Turist Başına Düşen Ortalama Harcama Miktarı

Dünya Turizm Örgütü, turizm gelirini; “bir ülkeye gelen ziyaretçilerin, yabancı döviz kaynakları ile tüketim harcamaları olarak mal ve hizmetlere yaptıkları ödemelerden elde edilen gelirler” olarak açıklamaktadır (Ünlüönen vd., 2018: 217). Dünya genelinde turizm gelirlerinin hesaplanmasında “Merkez Bankası Metodu, Anket Metodu ve Turizm Uydu Hesapları” gibi üç temel yöntem kullanılmaktadır (Frechtling, 1999: 136).

Türkiye’de turizm gelirleri, 2001 yılından beri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından anket yöntemi ile tahmin edilmektedir. Bu anketler, belirli dönemlerde ve belirli sınır kapılarında; ülkeyi ziyaret edip yurt dışına çıkış yapan yabancılara, yurt dışında ikamet etmekte olan vatandaşlara ve ziyaret amacıyla yurt dışına çıkan vatandaşlara uygulanmaktadır (TÜİK, 2022: 4). Anketlerde, ziyaretçinin sosyal ve ekonomik yapısı, Türkiye’de bulunduğu süre zarfında yapmış olduğu harcama tutarı, paket tur ile gelip gelmediği, geliş amacı, Türkiye’de gezmiş olduğu yerler, konaklama türü ve geceleme sayısı gibi belli başlı sorular yer almaktadır. Anketlerde yer alan bu tarz sorular, ülkeden çıkış yapan turistlerin yapmış olduğu harcama miktarının tahminini yansıtmaktadır. Özellikle ziyaretçinin milliyeti, beraberindeki kişi sayısı, kalış süresi, tesis türü, geliş amacı gibi ankette yer alan sorulara vermiş olduğu cevapların, harcamalar için belirttiği miktarla tutarlılığı ve anketin genel güvenilirliği incelenmektedir. Tutarsız anketler ve çok yüksek harcamalar hesaplama dışında bırakılmaktadır. Elde edilen toplam miktar %95’lik güven sınırlarında verilmektedir. Varyans analizleri ile yıllar itibarıyla çeşitli göstergelerdeki değişiklikler izlenmekte, aykırı durumlar incelenmeye ve izlenmeye alınmaktadır (Ünlüönen vd., 2018: 229). Anketlerden elde edilen birincil verilerin ortalaması alınmakta ve bu sayı, ana kütle ile çarpılarak dış turizm gelirleri belirlenmektedir (Bahar ve Kozak, 2012: 66). Dolayısıyla Türkiye’nin turizm gelirlerinin tahmin edilmesinde turist başına düşen ortalama harcama miktarının rolü oldukça önemlidir. Çünkü toplam turizm gelirleri belirlenirken öncelikle turist başına düşen ortalama harcama miktarı tahmin edilmektedir.

Tablo 1 üzerinde Türkiye’de 2002 ila 2022 dönemi arasında; yıllara göre çıkış yapan turist sayısı, ortalama harcama miktarı ve toplam turizm gelirleri gösterilmektedir. Turist başına düşen ortalama harcama miktarının öneminin gösterilmesi açısından turizm talebinin birbirlerine oldukça yakın olarak gerçekleştiği dönemler baz alınmış ve söz konusu olan bu dönemler çerçevesinde turizm geliri analiz edilmiştir.

2011 ve 2012 yılları baz alındığında; 2011 yılında Türkiye’yi 36.1 milyon turist ziyaret etmiş ve her bir turist ortalama olarak 778 dolar harcaması sonucunda 28.1 milyar dolar düzeyinde bir gelir elde edilmiştir. 2012 yılında ise Türkiye’yi 36.4 milyon turist ziyaret etmiş ve her bir turist ortalama olarak 814 dolar harcaması sonucunda toplam turizm gelirleri 29.6 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Bu dönemde, turist sayısı %0.86 düzeyinde, turist başına düşen ortalama harcama miktarı ise %4,62 düzeyinde artış göstermiş ve bu iki değişkendeki pozitif artışın turizm gelirlerine katkısı %5,59 olarak belirlenmiştir.

2014 ve 2015 yılları baz alındığında; 2014 yılında Türkiye’yi ziyaret eden turist sayısı 41.4 milyon olarak gerçekleşirken, turizm gelirleri 35.1 milyar dolar olarak belirlenmiştir. 2015 yılında ise turist sayısı 41.6 milyon olarak gerçekleşirken turizm gelirleri 32.4 milyar dolar olarak belirlenmiştir. Bu iki yıl çerçevesinde turist sayısı %0,48 artarken, turizm gelirlerinin %7,52 azalmış olduğu gözlemlenmektedir. Çünkü turist başına düşen ortalama harcama miktarı 2014 yılında 848 dolar iken 2015 yılında bu rakam %7,90 azalarak 781 dolara gerilemiştir. Bu da turizm gelirlerinin bir önceki yıla göre %7,69 azalmasına neden olmuştur.

2019 ve 2022 yılları baz alındığında; 2019 yılında Türkiye’yi 51.8 milyon turist ziyaret etmiş ve söz konusu olan bu turistlerden toplamda 38.9 milyar dolar düzeyinde bir gelir elde edilmiştir. 2022 yılında ise Türkiye’yi ziyaret eden turist sayısı 51.3 milyon olurken gerçekleşen toplam harcama miktarı 46.4 milyar dolar olarak belirlenmiştir. 2019 yılından 2022 yılına kadarki geçen süre zarfında Türkiye’yi ziyaret eden turist sayısı %0.94 azalırken, toplam turizm gelirlerinin %19,38 arttığı gözlemlenmektedir. Çünkü bu dönemde turist başına düşen ortalama harcama miktarında %20,50 düzeyinde bir artış yaşanmıştır.

Tablo 1. Türkiye'nin Turizm İstatistikleri (2002-2022)

Yıllar	Çıkış Yapan Turist Sayısı	Değişim Oranı (%)	Ortalama Harcama Miktarı (USD)	Değişim Oranı (%)	Dış Turizm Geliri (Bin USD)	Değişim Oranı (%)
2002	15.214.514	-	816	-	12.415.043	-
2003	16.302.053	+7,14	850	+4,16	13.854.866	+11,59
2004	20.262.640	+24,29	843	-0,82	17.076.607	+23,25
2005	24.124.501	+19,05	842	-0,11	20.322.111	+19,0
2006	23.148.669	-4,04	803	-4,63	18.593.951	-8,50
2007	27.214.988	+17,56	770	-4,10	20.942.500	+12,63
2008	30.979.979	+13,83	820	+6,49	25.415.067	+21,35
2009	32.006.149	+3,31	783	-4,51	25.064.482	-1,37
2010	33.027.943	+3,19	755	-3,57	24.930.997	-0,53
2011	36.151.328	+9,45	778	+3,04	28.115.692	+12,77
2012	36.463.921	+0,86	814	+4,62	29.689.249	+5,59
2013	39.226.226	+7,57	843	+3,56	33.073.502	+11,39
2014	41.415.070	+5,58	848	+0,59	35.137.949	+6,24
2015	41.617.530	+0,48	781	-7,90	32.492.212	-7,52
2016	31.365.330	-24,63	728	-6,78	22.839.468	-29,70
2017	38.620.346	+23,13	700	-3,84	27.044.542	+18,41
2018	45.628.673	+18,14	669	-4,42	30.545.924	+12,94
2019	51.860.042	+13,65	751	+12,25	38.930.474	+27,44
2020	15.826.266	-69,48	936	+24,63	14.817.273	-61,93
2021	29.357.463	+85,49	1028	+9,82	30.173.587	+103,63
2022	51.369.026	+74,97	905	-11,96	46.477.871	+54,03

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Sonuç olarak turizm gelirinin elde edilmesinde turist sayısının yanında turist başına düşen ortalama harcama miktarının da önemli bir değişken olduğu görülmektedir. Çünkü turist sayısının sabit olduğu varsayımı altında turist başına düşen ortalama harcama miktarındaki bir birimlik artış veya azalış, toplam turizm gelirlerinde bir birimlik artışa veya azalışa neden olmaktadır. Bu nedenle çalışmada Türkiye’de turist başına düşen ortalama harcama miktarı analiz edilmiştir.

2.2. Literatür Taraması

Tengilimoğlu ve Kuzucu (2019), Türkiye’de turist başına düşen ortalama harcama ile Türk Lirası/ABD Dolar kuru paritesi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada 2003 ile 2018 dönemi arasındaki yıllık veriler üzerinden Granger nedensellik ve regresyon analizleri yapılmıştır. Regresyon analizine göre dolar kuru ile ortalama harcama miktarı arasında ters yönlü bir ilişki ortaya çıkmıştır. Yani USD’nin değerlenmesiyle birlikte turistik ortalama harcama miktarı azalmaktadır. Nedensellik analizine göre ise döviz kurunun turist başına düşen ortalama harcama miktarındaki değişimin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Oğan ve Sevim (2020), Türkiye’de 2012 ile 2018 yılları arasındaki aylık verilerle TL/USD kuru ile turizm geliri, turist sayısı ve turist başına düşen ortalama harcama değişkenleri arasındaki ilişkiyi Engle-Granger eşbütünlük ve Granger nedensellik analizleriyle test etmiştir. Araştırmanın sonucunda döviz kuru ile turist

başına düşen ortalama harcama miktarı arasında herhangi bir eşbütünlüşme ilişkisi bulunamamıştır. Granger nedensellik analizine göre ise döviz kurundan, turist başına düşen ortalama harcama miktarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Gündüz (2021), Türkiye’de turist başına düşen ortalama harcama miktarını etkileyen faktörleri araştırmıştır. Çalışmada bağımsız değişken olarak; Almanya’da kişi başına düşen milli hâsıla miktarı, reel efektif döviz kuru, turist sayısı, ortalama geceleme sayısı ve turistik yatak kapasitesi ele alınmıştır. 2002 ila 2019 yılları arasındaki dönemde yıllık veriler üzerinden çoklu doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Analizde, Türkiye’de turist başına düşen ortalama harcama miktarını etkileyen en önemli değişkenin reel efektif döviz kuru olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tahmin sonuçlarına göre, reel döviz kurunun 1 birim artması turist başına düşen ortalama harcama miktarını 3 birim artırmaktadır.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli ve Temel Hipotezi

Çalışmada reel efektif döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasındaki ilişkiyi test etmek amacıyla klasik En Küçük Kareler modeline dayanan eşbütünlüşme denklemi kurulmuştur. Çalışmada kurulan model aşağıdaki eşitlikte gösterilmektedir:

$$KBDH_t = \beta_1 + \beta_2 REDK_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Kurulan (1) nolu denklemde:

$KBDH_t$: Turist başına düşen ortalama harcama miktarını,

$REDK_t$: Reel efektif döviz kurunu,

ε_t : Modelin hata terimini ifade etmektedir.

Türkiye’nin dış turizm talebi yıllara göre artış göstermesine rağmen dış turizm gelirleri azalmaktadır (bkz. Tablo 1). Bunun nedeni turist başına düşen ortalama harcama miktarının azalmasıdır. Turist başına düşen ortalama harcama miktarının azalmasına sebep olan faktörlerden birinin de reel döviz kuru olduğu düşünülmektedir. Çünkü reel döviz kurunun azalmasıyla birlikte Türk Lirası, diğer yabancı paralar karşısında nispi olarak değer kaybetmekte bunun sonucunda ise Türkiye turizmi daha ucuz hale gelmektedir. Bu durum, turizm açısından Türkiye’ye olan talebi artırmakta fakat turistlerin harcama miktarını azaltmaktadır. Bu açıdan bakıldığında reel döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında doğru yönlü bir ilişkinin olduğu öngörülmektedir.

3.2. Veri Seti

Ekonometri çalışmalarında bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçmek amacıyla ele alınan verilerin güvenilir kaynaklardan doğru bir şekilde toplanması gerekmektedir (Gujarati, 2003: 636). Bu bağlamda araştırmanın veri seti, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) ile Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) gibi ulusal kaynaklı resmi sitelerden ikincil veriler toplanarak oluşturulmuştur. Çalışmada bağımlı değişken olarak Türkiye’yi ziyarette bulunan turistlerin yapmış oldukları ortalama harcama miktarı, bağımsız değişken olarak ise TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru (2003=100) ele alınmıştır. Veri seti 2002 ila 2022 yılları arasındaki dönemi temsil etmekte olup yıllık bazda ve yıllık ortalama değerleriyle modele dâhil edilmiştir. Ayrıca çalışmada kullanılan değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır.

3.3. Verilerin Analizi

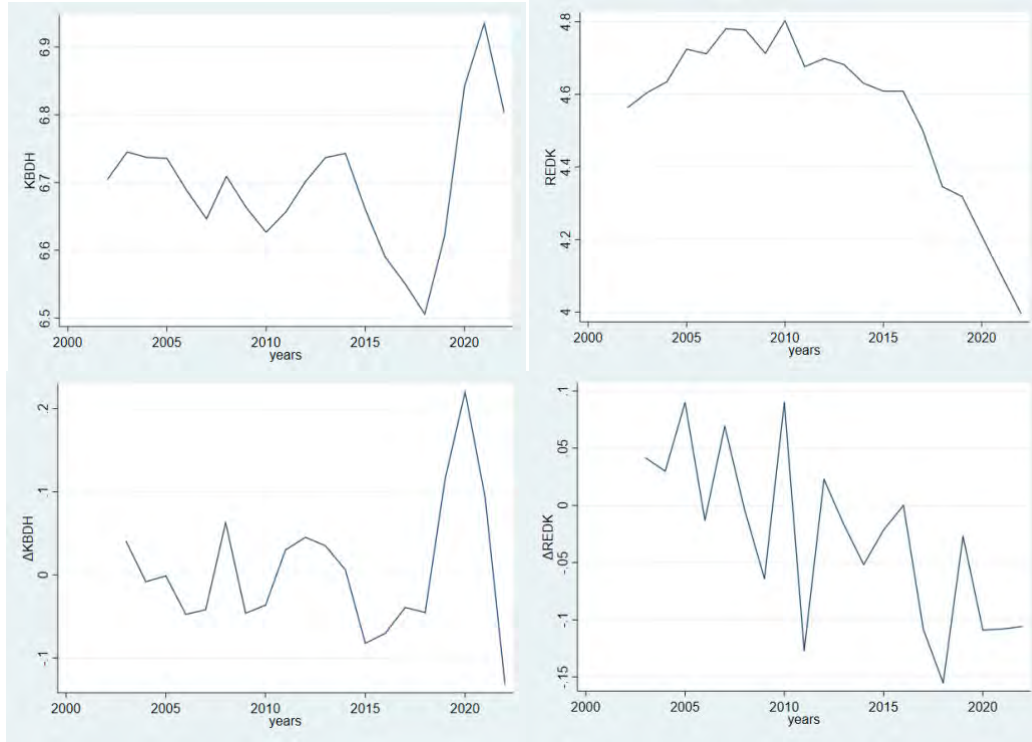
Zaman serisi verilerinin test etmek istenildiği bir çalışmada, verilerin ancak durağan olması durumunda çalışmaların tutarlılığından bahsetmek mümkün olmaktadır. Bu nedenle öncelikle verilerin durağanlığını test etmede Augmented Dicky-Fuller (ADF) birim kök testi kullanılmıştır. Birinci mertebeden durağan yani I(1) olan seriler arasındaki uzun dönem ilişkisini test etmek amacıyla Johansen eşbütünlüşme modeli kullanılmıştır. Eşbütünlüşme, uzun bir dönem boyunca X ve Y serilerinin birlikte hareket etmesi anlamına gelmektedir (Kadılar, 2000: 113).

Değişkenlerin eştümleşik olması uzun dönemde doğru yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Ancak kısa dönemde bu seriler arasında bir dengesizlik meydana gelecektir. Bu kısa dönemli dengesizlik, hata

düzeltilme mekanizması yardımıyla düzeltilmektedir. Bu çalışmada vektör hata düzeltme modeli (VECM) uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü ise VECM dayalı Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. Modelin çözümü için Stata 17 paket programından yararlanılmıştır.

4. AMPİRİK BULGULAR

Zaman serisi analizinde iki değişken arasındaki herhangi bir ilişkinin olup olmadığını incelemeye önce serilere birim kök testi uygulanmaktadır. Modeldeki her iki değişkenin tümleşme dereceleri birim kök testleri yardımıyla bulunmaktadır. Engle-Granger (1987), iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkiyi araştırırken, modelde kullanılan tüm değişkenlerin birinci mertebeden tümleşik yani $I(1)$ olduğunu varsaymaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 562). Çalışmada serilerin durağanlığının tespiti için Augmented Dicky-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmıştır.

Şekil 1. Değişkenlerin Zaman Serisi Grafikleri

Şekil 1’de değişkenlerin zaman serisi grafikleri incelendiğinde her iki değişkenin de düzey değerinde ve birinci farkında trend içermediği görülmektedir. Bu nedenle serilere birim kök testi uygulanırken sabit model ile sabitsiz ve trendsiz model seçeneği ele alınmıştır. Birim kök testi için hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_0 : Birim kök vardır, seri durağan değildir.

H_1 : Birim kök yoktur, seri durağandır.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Sabitli Model				
Seri	Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
REDK	1.944	-2.552	-1.734	-1.330
Δ REDK	-3.480	-2.567	-1.740	-1.333
KBDH	-1.717	-2.552	-1.734	-1.330
Δ KBDH	-2.533	-2.567	-1.740	-1.333

Tablo 3: ADF Birim Kök Testi Sonuçları 2

Sabitsiz ve Trendsiz Model				
Seri	Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
REDK	-1.636	-2.660	-1.950	-1.600
Δ REDK	-3.033	-2.660	-1.950	-1.600
KBDH	0.256	-2.660	-1.950	-1.600
Δ KBDH	-2.652	-2.660	-1.950	-1.600

Tablo 2 ve 3 üzerinde değişkenlerin ADF birim kök test sonuçları gösterilmiştir. Her iki modelde de REDK ve KBDH değişkenlerine ait test istatistik değerleri %5 anlamlılık düzeyinden daha pozitifdir. Dolayısıyla H_0 reddedilemez. Yani seriler düzey değerlerinde $I(0)$ durağan değildir. Serilerin birinci farkı alındığında (Δ REDK ve Δ KBDH) ise test istatistik değerleri %5 anlamlılık düzeyinden daha negatiftir. Bu doğrultuda H_0 reddedilmekte, H_1 kabul edilmektedir. Dolayısıyla REDK ve KBDH değişkenleri birinci dereceden bütünleşmiş yani $I(1)$ 'dir. Söz konusu olan değişkenler birinci derecede entegre olduğundan uzun dönemli denge ilişkisini araştırmak için Johansen eşbütünleşme modeli kurulabilmektedir.

Engle ve Granger tarafından geliştirilen koentegrasyon testinden sonra ortaya çıkan ve maksimum olabilirlik tahmin yöntemini kullanarak koentegre vektörlerin varlığını test eden Johansen yöntemi, Johansen (1988) ile Stock ve Watson (1988) tarafından ortaya atılmıştır (Kutlar, 2009: 381). Johansen eşbütünleşme testinde aynı mertebeden durağan olan serilerin denklem sistemi, sistemde yer alan her değişkenin düzey ve gecikmeli değerlerinin yer aldığı VAR analizine dayanmaktadır (Tarı ve Yıldırım, 2009: 100). Dolayısıyla Johansen eşbütünleşme testinin yapılması için öncelikle VAR modeli kurulması gerekmektedir. VAR modelinin kurulması için ise gecikme uzunluğunun belirlenmesi ön koşuldur. Teoride, uygun gecikme uzunluğu tespit edilirken yıllık veriler ile çalışıldığında üç gecikme ile analize başlanılmasının uygun olduğu görülmektedir (Göktaş, 2005: 151).

Tablo 4. Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LL	LR	FPE	AIC	HQIC	SBIC
0	17.731	NA	0.000597	-7.64586	-7.64586	-7.64586
1	46.4289	57.396	0.000039	-10.3901	-10.3628	-10.1922
2	64.8375	36.817*	8.0e-06*	-11.991*	-11.9365*	-11.5953*
3	68.4065	7.1379	8.9e-06	-11.9431	-11.8613	-11.3496

Tablo 4 üzerinde, VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu sonuçlarına yer verilmiştir. Tabloya göre maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak seçildiğinde, tüm bilgi kriterleri, ikinci gecikmenin uygun olduğunu göstermektedir.

Uygun gecikme sayısı tespit edildikten sonra değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin varlığı Johansen eşbütünleşme modeli ile tahmin edilmiştir. Eşbütünleşme modelinden önce analizde kullanılan seriler için vektör hata düzeltme modeli, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi mevcut olan fakat değişen varyans ve otokorelasyon sorunu olmayan, kalıntıların normal dağıldığı modeller arasından AIC ve SIC gibi bilgi kriterlerinin değeri en küçük olan model belirlenmelidir (Mert ve Çağlar, 2019: 327). Bu kriterler doğrultusunda en uygun modelin, Johansen (1992) tarafından da önerilen eşbütünleşme vektörünün uzun dönem modelinde sabit var trend yok, kısa dönemde de sabit terimin olduğu ancak trendin yer almadığı model 3 denklemi seçilmiştir.

Johansen testinde seriler arasında eştümleşik bir ilişkinin var olup olmadığı iz (trace) ve maksimum özdeğer istatistikleri kullanılarak araştırılmaktadır. Maksimum özdeğer ve iz test istatistikleri kritik değerlerden daha büyük ise sıfır hipotezi reddedilecektir. Bu durumda değişkenlerin uzun dönemde eştümleşik olduğu sonucuna ulaşılabacaktır (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 589).

Tablo 5. Johansen Eşbütünleşme Testi

İz (Trace) Testi				Maksimum Özdeğer Testi			
Sıfır Hipotez	Alternatif Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değer	Sıfır Hipotez	Alternatif Hipotez	Test İstatistiği	Kritik Değer
r=0	r≥1	40.6013*	15.41	r=0	r=1	38.7797*	14.07
r≤1	r≥2	1.8216	3.76	r≤1	r=2	1.8216	3.76

Tablo 5 üzerinde Johansen eşbütünleşme test sonuçlarına yer verilmiştir. Birinci satırda iz (trace) ve maksimum özdeğer test istatistiklerinin sonuçları incelendiğinde hem iz hem de maksimum özdeğer istatistiğinin kritik değerden büyük olduğu görülmektedir. Bu bağlamda hiç eşbütünleşme vektörü olmadığı anlamına gelen H_0 boş hipotezi hem iz hem de maksimum özdeğer testiyle reddedilmektedir. Ardından ikinci satıra geçilmektedir. Burada iz testi ve maksimum özdeğer test istatistiklerinin kritik değerden daha küçük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla değişkenler arasında bir eşbütünleşme vektörü bulunduğu H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Diğer bir deyişle turist başına düşen ortalama harcama miktarı ile reel döviz kuru arasında bir tane eşbütünleşik vektör bulunmaktadır. Elde edilen bulgulara göre turist başına düşen ortalama harcama miktarı normalize edilerek bir eşbütünleşik denklem kurulmuştur.

Tablo 6. Normalleştirilmiş Eşbütünleşme Katsayıları

KBDH _t	REDK _t	C
1.0000	0.1860965	-7.558786
	(0.0589407) [3.16]	

Not: Parantez içerisindeki değer standart hatayı, köşeli parantez içerisinde t istatistiği verilmektedir.

Tablo 6 üzerinde özetlenen normalize edilmiş eşbütünleşme vektörü, aşağıdaki denklemde gösterilmiştir.

$$KBDH_t = -7.558786C + 0.1860965REDK_t \quad (2)$$

Kurulan (2) nolu denkleme göre, uzun dönemde diğer değişkenler sabitken (ceteris paribus) reel efektif döviz kurundaki %1'lik artış turist başına düşen ortalama harcama miktarını %0.18 artırmaktadır.

Engle ve Granger (1987), eşbütünleşik serilerin hata düzeltme modelleri ile temsil edilebildiğini çalışmasında göstermiş ve kanıtlamıştır (Kadılar, 2000: 119). Ancak burada vektör hata düzeltme modeli (VECM) tahmin edilecektir. Vektör hata düzeltme modelinde uzun dönem dengesinde oluşacak bir sapmanın düzeltilebileceği ortaya konulmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014: 599).

Tablo 7. Vektör Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler		Sabit	ECT _{t-1}
	$\Delta KBDH_{t-1}$	$\Delta REDK_{t-1}$		
$\Delta KBDH_t$	0.9376252 (5.32)	0.4738198 (2.78)**	-0.0104705 (0.93)	(-) -0.8510759 (-5.92)**
$\Delta REDK_t$	-0.5686248 (2.16)**	(-) -0.1312807 (0.52)	(-) -0.021787 (1.30)	(-) 0.4090155 (1.91)

Not: Parantez içerisinde t istatistik değerleri verilmiştir.

Tablo 7 üzerinde turist başına düşen harcama miktarı ile reel efektif döviz kurunun kısa ve uzun dönem tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Bağımlı değişkenin $\Delta KBDH_t$ olduğu modelde hata düzeltme katsayısı (ECT_{t-1}), negatif ve istatistikî olarak anlamlıdır. Hata düzeltme teriminin katsayısının anlamlı bulunması reel efektif döviz kurunun, turist başına düşen ortalama harcama miktarının uzun dönem nedeni olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca kısa dönemli şoktan dolayı meydana gelen uzun dönem dengesinden sapmanın her yıl yaklaşık %85 oranında telafi edildiğini göstermektedir ($\lambda = |-0.85|$). Modelde, kısa dönemde oluşacak bir dengesizlik yaklaşık 14 ayda uzun dönem dengesine ulaşacaktır ($1/|-0.85| = 1.17$). Buna ek olarak modelde

bağımsız değişkenlere ait katsayılar %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Dolayısıyla reel döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında kısa dönemde de bir ilişki mevcuttur.

Tablo 8. Vektör Hata Düzeltme Modeline Dayalı Granger Nedensellik Testi

Bağımlı Değişken: Δ KBDH		
Bağımsız Değişken	Ki-Kare Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Δ REDK	41.79	0.0000*
Bağımlı Değişken: Δ REDK		
Bağımsız Değişken	Ki-Kare Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Δ KBDH	10.19	0.0374**

*%1 anlamlılık düzeyinde, **%5 anlamlılık düzeyinde

Tablo 8 üzerinde vektör hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik test bulgularına yer verilmiştir. Δ KBDH'nin bağımlı değişken olduğu modelde, reel efektif döviz kuru, turist başına düşen ortalama harcama miktarının %1 anlamlılık düzeyinde granger nedenidir. Δ REDK'nun bağımlı değişken olduğu modelde ise turist başına düşen ortalama harcama miktarı, reel döviz kurunun %5 anlamlılık düzeyinde granger nedenidir. Yani reel döviz kurundaki değişimler, turist başına düşen ortalama harcama miktarını etkilemektedir. Benzer şekilde turist başına düşen ortalama harcama miktarındaki değişmelerin de ülkenin döviz arzını etkilediği için reel döviz kurundaki değişimin nedeni olduğu şeklindedir. Bir başka deyişle reel efektif döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında kısa dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Türkiye'de döviz kurlarının turistlerin yapmış oldukları harcama miktarı üzerinde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da reel efektif döviz kurunun, turist başına düşen ortalama harcama miktarı üzerindeki etkisi 2002 ila 2022 dönemi için yıllık veriler kullanılarak eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli ile nedensellik testleri yardımıyla analiz edilmiştir. Serilerin birim kök içerip içermedikleri ADF birim kök testiyle sınanmıştır. Değişkenlerin birinci derecede entegre yani I(1) sonucuna ulaşılmasıyla, uzun dönemli denge ilişkisini incelemek için Johansen eşbütünleşme modeli kurulmuştur. Eşbütünleşme modeli kurulduğunda, iki değişken arasında bir eşbütünleşmenin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmış, ardından turist başına düşen ortalama harcama miktarı normalize edilerek bir eşbütünleşik denklem kurulmuştur. Söz konusu olan denklemde, uzun dönemde reel efektif döviz kurunda meydana gelen %1'lik artışın turist başına düşen ortalama harcama miktarını %0.18 oranında artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte VECM'nde hata düzeltme teriminin katsayısı, negatif ve istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, reel efektif döviz kurunun, turist başına düşen ortalama harcama miktarının uzun dönem nedeni olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca kısa dönemde oluşan dengeden sapmalar uzun dönemde düzeltilmektedir. Son olarak VECM dayalı Granger nedensellik testine göre de kısa dönemde reel efektif döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Çalışmanın sonuçları, daha öncesinde yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Tengilimoğlu ve Kuzucu (2019), 2003 ve 2018 yılları arasındaki yıllık veri setiyle yapmış olduğu regresyon modelinde Türk Lirası'nın dolar karşısında değer kaybetmesiyle turist başına düşen ortalama harcama miktarının azaldığı sonucuna ulaşmıştır. Gündüz (2021) ise 2002 ila 2019 yılları arasındaki yıllık veri setiyle yapmış olduğu çoklu regresyon modelinde reel döviz kurundaki 1 birimlik artışın turist başına düşen ortalama harcama miktarını 3 birim artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca nedensellik analizi sonuçlarından TL/USD kurunun turist başına düşen ortalama harcama miktarı üzerinde etkili olduğu sonucuna da ulaşılmıştır (Oğan ve Sevim, 2020; Tengilimoğlu ve Kuzucu, 2019). Söz konusu olan çalışmalarda döviz kuru ile turist başına düşen ortalama harcama miktarı arasında uzun dönemde doğru yönlü bir ilişkinin olduğunu sonucu ile kısa dönemde nedensellik ilişkisi bulunması, bu çalışmanın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Teoride reel döviz kurundaki artış, Türk Lirası'nın değerlendirildiğini ifade etmektedir. Liranın değerlendirilmesiyle birlikte yurt içindeki turistik mal ve hizmetlerin fiyatı artış gösterebilecektir. Fiyatı artan turistik ürünlerin bir sonucu olarak ülkeyi ziyaret eden turistler daha fazla harcama yapmaya yönelecektir. Bu doğrultuda turist

başına düşen harcama miktarı da artacak, bu da toplam turizm gelirlerinin artış göstermesine neden olacaktır. Ayrıca reel döviz kurunun artması, yerel halkın alım gücünü de artırmaktadır. Bu da yerel turizm talebinin artmasına ve bölgesel kalkınma hareketinin başlamasına yol açacaktır. Bu kapsamda reel döviz kurunun artması yani Türk Lirası'nın diğer ülke para birimleri karşısında değer kazanması son derece önemlidir.

Türkiye sahip olduğu turistik arz potansiyelini efektif talebe dönüştürerek her yıl milyonlarca turiste ev sahipliği yapmaktadır. Eğer Türkiye, turizmin ekonomik etkilerinden daha fazla yararlanmak istiyorsa turistlerin daha fazla harcama yapmasına yönelik politikalar geliştirilmelidir. Bu doğrultuda nicelikten ziyade nitelikli turisti, ülkeye çekebilmek gerekmektedir. Çünkü turizm gelirlerinin artış göstermesi ancak bu yolla mümkün gözükmemektedir. Bundan dolayı küresel ve bölgesel düzeyde hem dış ticaret politikaları hem de turizm politikaları gözden geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Algieri, B. (2006). An econometric estimation of the demand for tourism: the case of Russia, *Tourism Economics*, 12 (1), 5-20.
- Bahar, O. ve Kozak, M. (2012). *Turizm Ekonomisi*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- Crouch, G. I. (1994). The study of international tourism demand: A review of findings, *Journal of Travel research*, 33 (1), 12-23.
- Demirel, B., Alparslan, B., Bozdağ, E. G. ve İnci, A. G. (2008). The impact of exchange rate volatility on tourism sector: A case study Turkey, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6 (2), 117-126.
- Dritsakis, N. (2004). Cointegration analysis of German and British tourism demand for Greece, *Tourism Management*, 25 (1), 111-119.
- Dritsakis, N. and Gialetaki, K. (2004). Cointegration analysis of tourism revenues by the member countries of European Union to Greece, *Tourism Analysis*, 9 (3), 179-186.
- Erdoğan, H. (1996). *Ekonomik Sosyal Kültürel Çevresel Yönleriyle Uluslararası Turizm*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Erkan, B., Kara, O. ve Harbalıoğlu, M. (2013). Türkiye'de Turizm Gelirlerinin Belirleyicileri, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (39), 1-20.
- Frechtling, D. C. (1999). The tourism satellite account: foundations, progress and issues, *Tourism Management*, 20(1), 163-170.
- Göktaş, Ö. (2005). *Teorik ve Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*, İstanbul, Beşir Kitabevi.
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics*, Newyork, McGraw Hill.
- Gündüz, S. (2021). Türkiye'nin Turizm Gelirlerinin Ödemeler Dengesine Katkısının Analizi: 2000-2019 Yılları Arasında Ampirik Bir Uygulama, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Gündüz, S. ve Çeken, H. (2022). *Turizm Gelirlerinin Ödemeler Dengesindeki Yeri ve Önemi*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- İçöz, O., Var, T. ve Kozak, M. (1998). Tourism demand in Turkey, *Annals of Tourism Research*, 25 (1), 236-240.
- Kadılar, C. (2000). *Uygulamalı Çok Değişkenli Zaman Serileri Analizi*, Ankara, Bizim Büro Basımevi.
- Kara, O., Çömlekçi, İ. ve Kaya, V. (2012). Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi: Türkiye Örneği (1992-2011), *International Journal of Economic & Social Research*, 8 (1), 75-100.
- Kılıç, C. ve Bayar, Y. (2014). Effects of real exchange rate volatility on tourism receipts and expenditures in Turkey, *Advances in Management and Applied Economics*, 4 (1), 89-101.
- Kutlar, A. (2009). *Uygulamalı Ekonometri*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Mert, M., & Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi*, Ankara, Detay Yayıncılık.

- Mervar, A., & Payne, J. E. (2007). An analysis of foreign tourism demand for Croatian destinations: long-run elasticity estimates, *Radni materijali EIZ-a*, (1), 5-21.
- Oğan, E. ve Sevim, U. (2020). Reel döviz kuru ile turizm sektörü arasındaki nedenselliğin değerlendirilmesi: Türkiye örneği, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (3), 858-869.
- Özcan, C. C. (2015). Türkiye’de Turizm Gelirinin Makroekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analizi, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 203-220.
- Payne, J. E. and Mervar, A. (2002). A note on modelling tourism revenues in Croatia, *Tourism Economics*, 8 (1), 103-109.
- Polat, E., & Günay, S. (2012). Türkiye’de turizm ve ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin testi: eşbütünleşme ve nedensellik analizi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16 (2), 204-211.
- Sarı, Y., ve Oğuz, Y. E. (2018). Reel döviz kurlarının turizm talebine etkisi üzerine karşılaştırmalı nedensellik analizi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (66), 603-620.
- Sevüktekin, M. ve Çınar, M. (2014). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi*, Bursa, Dora Basım Yayım Dağıtım.
- Şen, A., Şit, M. (2015). Reel Döviz Kurunun Türkiye’nin Turizm Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi, *Journal Of Yasar University*, 10 (40), 6752-6762.
- Tarı, R. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Döviz kuru belirsizliğinin ihracata etkisi: Türkiye için bir uygulama, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 16 (2), 95-105.
- TCMB. (2022). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. “Reel Efektif Döviz Kuru Endeksleri”ne İlişkin Yöntemsel Açıklama. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/02713545-8428-49ab-a9d9-0f770895d513/REERMetaveri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-02713545-8428-49ab-a9d9-0f770895d513-n.VviuQ> (Erişim Tarihi: 24 Haziran 2023).
- Tengilimoğlu, E. ve Kuzucu, C. S. (2019). Döviz Kuru Oynaklıkları Turist Başına Düşen Ortalama Harcamayı Etkiler mi? 2003-2018 Yılları Arasında Bir Nedensellik Analizi, *International Human and Civilization Congress From Past to Future*, Alanya, Türkiye, 17-21 Nisan 2019, 148-156.
- Thompson, A. and Thompson, H. (2010). Researchnote: The exchange rate, euro switch and tourism revenue in Greece, *Tourism Economics*, 16 (3), 773-780.
- Tse, R. Y. (2001). Estimating the impact of economic factors on tourism: evidence from Hong Kong, *Tourism Economics*, 7 (3), 277-293.
- TÜİK. (2022). Türkiye İstatistik Kurumu. Turizm İstatistiklerinde Yapılan Ana Revizyon. https://www.tuik.gov.tr/indir/revizyon/Turizm_Metod_TR.pdf (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2023).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK): Turizm Geliri, Gideri ve Ortalama Geceleme Sayısı 2002-2022 <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1> (Erişim Tarihi: 18 Mayıs 2023).
- Uğuz, S. Ç. ve Topbaş, F. (2011). Döviz kuru oynaklığı turizm talebi ilişkisi: 1990-2010 Türkiye örneği, *In Anadolu International Conference in Economics II*, Eskişehir, Türkiye, 15-17 Haziran 2011, 1-11.
- UNWTO (2023). World Tourism Barometer. https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/202305/UNWTO_Barom23_02_May_EXCERPT_final.pdf?VersionId=gGmuSXlwfM1yoemsRrBI9ZJf.Vmc9gYD (Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2023).
- Ünlüönen, K., Tayfun, A. ve Kılıçlar, A. (2018). *Turizm Ekonomisi*, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık.
- Vogt, M. G. (2008). Determinants of the demand for US exports and imports of tourism, *Applied Economics*, 40 (6), 667-672.
- Webber, A. G. (2001). Exchange Rate Volatility and Cointegration in Tourism Demand, *Journal of Travel Research*, 39 (4), 398-405.